

Η φυσική ιστορία του πολιτισμού στον Σκωτικό διαφωτισμό

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΤΕΓΟΣ

Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ στη Σκωτία διαφοροποιείται από τον υπόλοιπο ευρωπαϊκό διαφωτισμό στο εσωτερικό του οποίου ενσυνείδητα διεκδικεί μια θέση χάρη στην καλλιέργεια ενός ιδιαίτερου ιστορικού χαρακτήρα και ενός είδους ιστορίας: της ‘υποθετικής’, φυσικής ιστορίας.¹ Η ιστορική συνείδηση του διαφωτισμού έχει θεωρηθεί ως ελλιπής και ο 18ος αιώνας ως ανιστορικός εξαιτίας της ανάδειξης της ανθρωπίνης φύσης ως καθολικής και αναλλοίωτης. Οι αλλαγές στις συνθήκες και όρους του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος αποτελούν λόγους εξήγησης της οποιασδήποτε ιστορικής αλλαγής.² Εντούτοις η ‘υποθετική’ ή φυσική ιστορία αποτελεί είδος ιστορικού λόγου με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και δεν εντάσσεται εύκολα ακόμη και σε αντισυμβατικές ταξινομήσεις της ιστοριογραφίας του 18ου αιώνα.³ Πρόκειται για είδος που άνθισε τον 18ο αιώνα στη Σκωτία αλλά δεν είχε σχεδόν ποτέ ως αντικείμενο, ή κυρίως αντικείμενο, την ιστορία της Σκωτίας αλλά πάντοτε αφορούσε ιστορίες της ανθρωπότητας και πιο συγκεκριμένα των ανθρωπίνων κοινωνιών, με δεδομένη την αφετηριακή πρόταση περί φυσικής κοινωνικότητας του ανθρώπου, και περιέγραφε μία πορεία: την πορεία από την τραχύτητα (rudeness) και τη βαρβαρότητα προς την εκλέπτυνση (refinement) και τον πολιτισμό. Η ευρωπαϊο-κεντρική υφή της εν λόγω διήγησης έγινε πολύ νωρίς αντικείμενο

1 Βλ. Trevor-Roper 1967, 1658.

2 Γενικότερα βλ. Haakonssen 2006, 4-15. Ειδικά για την περίπτωση του David Hume βλ. Berry 2007, ο οποίος εντάσσει την προβληματική στα συμφραζόμενα της συζήτησης γύρω από την καθολικότητα της ανθρωπίνης φύσης και τον σεβασμό της ιδιαιτερότητας κάθε πολιτισμού – και, ευρύτερα, την ερμηνεία διαφωτιστικών θέσεων από τη σύγχρονη επιστήμη της ανθρωπολογίας.

3 Βλ. Binoche 2007, 306-8.

κριτικής,⁴ με ή χωρίς βάση, ενώ η κατηγορία εναντίον της αποικιοκρατικής ιδεολογίας της οποίας θεωρήθηκε ότι ήταν φορέας αποτέλεσε έναν από τους λόγους έκλειψής της καθώς προχωρούμε όλο και βαθύτερα στον 19ο αιώνα.

Ωστόσο θεωρώ πως τα πράγματα είναι σαφώς περισσότερο σύνθετα. Όντως το σχήμα βαρβαρότητα–πολιτισμός αποτέλεσε τη βάση της αποικιοκρατικής ιδεολογίας τόσο κατά τον 19ο όσο και κατά τον 18ο αιώνα, το ζήτημα είναι αν οι ‘υποθετικές’ ιστορίες του πολιτισμού και της πολιτικής κοινωνίας, όπως επιγράφεται μία από τις διασημότερες από αυτές,⁵ αποτελούν απλά εξιστορήσεις της ανωτερότητας των δυτικών κοινωνιών και της προόδου τους εις βάρος των υπανάπτυκτων, καταδικασμένων στον σκοταδισμό και τη δεισιδαιμονία, μη δυτικών κοινωνιών. Μετά από μια συνοπτική περιγραφή των ιστορικών συμφραζομένων και των λόγων ανάδυσης της φυσικής ιστορίας στη συγκεκριμένη συγκυρία θα προχωρήσω στο δεύτερο μέρος σε μια ανατομία της ιδιαίτερης δομής των φυσικών ή υποθετικών ιστοριών που καθιστά σαφές ότι πρόκειται για κριτικές προσεγγίσεις της έννοιας της προόδου και αναχρονιστική την αναγωγή τους σε οποιονδήποτε εξελικτικισμό, δαρβινικό ή άλλου τύπου.⁶

Α. ‘Από τον άγριο στον Σκώτο’:⁷ τα ιστορικά συμφραζόμενα της ιδέας του ‘εκπολιτισμού’

Ο ειρωνικός τίτλος ‘από τον άγριο στο Σκώτο’ καταδεικνύει γλαφυρά τη στοιχειώδη καχυποψία απέναντι στις ‘υποθετικές’, φυσικές ιστορίες: πρόκειται για νομιμοποιήσεις της πολιτισμικής ανωτερότητας αν όχι του Σκώτου, σίγουρα του Βρετανού και του δυτικοευρωπαϊού γενικότερα σε σχέση με πολιτισμούς άλλων ηπείρων. Ωστόσο η ένταξη στα ιστορικά συμφραζόμενα μας φέρνει απέναντι

4 Βλ. Binoche 2007, 44-46, ειδικά όσον αφορά την περίπτωση του Ρουσό.

5 Ferguson 1995 (1767).

6 Ειδικότερα για τη σχέση εξελικτικής βιολογίας και της σκέψης του Adam Smith, βλ. De Waal 2009, 3-4, 221-25.

7 Αποτελεί ειρωνική αναφορά που βρίσκεται στον τίτλο ενός ακαδημαϊκού άρθρου (Hopfl 1978) αλλά πρόκειται για φράση του Walter Bagehot.

σε μια πιο σύνθετη εικόνα. Στην πραγματικότητα οι Σκώτοι μετριοπαθείς *literati*,⁸ όπως επικράτησε να αποκαλούνται οι φορείς των διαφωτιστικών αιτημάτων για θρησκευτική και πολιτική ανεκτικότητα καθώς και εκλέπτυνση των τρόπων στη Σκωτία, ζούσαν δίπλα σε ένα 'μουσείο κοινωνικής ιστορίας στην αυλή τους'.⁹ Τα σκωτικά Highlands ήταν από τα πιο καθυστερημένα τμήματα της Βρετανίας αλλά και της δυτικής Ευρώπης γενικότερα. Οι φυλετικά οργανωμένοι κάτοικοί τους ήταν σε μεγάλο βαθμό καθολικοί, σε αντίθεση με τους πρεσβυτεριανούς και επισκοπικούς προτεστάντες των μεγάλων πόλεων και ευρύτερα των lowlands. Μετά την αποτυχημένη προσπάθεια παλινόρθωσης της δυναστείας των Stuart, του βασιλικού, καθολικού οίκου που ανετράπη κατά την ένδοξη επανάσταση του 1688 στην Αγγλία, μέσω της απόβασης στη Σκωτία του τελευταίου διαδόχου των Stuarts, οι κάτοικοι των Highlands βρέθηκαν σε δεινή θέση. Είχαν υποστηρίξει ανοικτά την εξέγερση και είχαν ηττηθεί κατά κράτος από τον αγγλικό στρατό στη μάχη του Culloden το 1745. Οι φωνές στην κεντρική αγγλική δημόσια διοίκηση και πολιτική σκηνή πλήθαιναν ζητώντας βίαιη καταστολή των κατοίκων τους και διάλυση των φυλετικών κοινωνικών και θρησκευτικών δομών τους. Στο πλαίσιο αυτό εγγράφονται και οι 'υποθετικές' ιστορίες του πολιτισμού. Αποτελούν εγχείρημα διαπραγμάτευσης των σχέσεων όχι με τον απόμακρο άλλο, το περίφημο 'απόμακρο βλέμμα' (*le regard éloigné*) του Lévi-Strauss¹⁰ αλλά με τον εγγύτατο άλλο, την οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική καθυστέρηση των Highlands και μόνο δευτερευόντως των απόμακρων μη δυτικών κοινωνιών. Η ιδέα του εκπολιτισμού του 'άλλου' όπως επικράτησε κατά τον 19ο αιώνα προφανώς αντλεί και από αυτή την ιστορική στιγμή τη νομιμοποίησή της. Πλην όμως σε ένα χαρακτηριστικά ιδιόμορφο πλαίσιο, στο εσωτερικό του οποίου η τοπική *intelligentsia* –η Σκωτία είχε πολιτικά εκουσίως προσαρτηθεί στη Βρετανία το 1707 και δεν είχε πλέον κοινοβούλιο παρά θρησκευτική και κοινωνικο-πολιτισμική τοπική εκπροσώπηση– επιχειρούσε ταυτόχρονα να

8 Sher 1985.

9 Forbes 1967.

10 Lévi-Strauss 1983.

κατανοήσει το ζήτημα των σχέσεων μεταξύ προόδου και καθυστέρησης ή υπανάπτυξης στο πλαίσιο της Σκωτίας και να νομιμοποιήσει την *πολιτισμική* αλλαγή των Highlands, με ή χωρίς επιφυλάξεις, εις βάρος των βίαιων, κατασταλτικών λύσεων.¹¹ Συνεπώς η πολιτική της κοινωνικής και πολιτισμικής ανάπτυξης αποτελούσε φλέγον ζήτημα και επισκίαζε τη σημασία της πρώιμης ανθρωπολογικής σκέψης του ‘απόμακρου άγριου’ και της ενδεχόμενης συγκάλυψης των αποικιοκρατικών συνδηλώσεών της. Εκτός φυσικά αν θεωρήσουμε τη συγκεκριμένη στάση ως εσωτερίκευση του αποικιοκρατικού βλέμματος και τη στροφή του προς τον εσωτερικό ‘άγριο’.¹²

Β. Η κανονιστική υφή της ‘υποθετικής’, φυσικής ιστορίας

Η φυσική ιστορία ως είδος καθιερώθηκε στο 17ο αιώνα ως υλιστική, νέο-επικούρεια και ενδεχομένως αθεϊστική θεωρία των σχέσεων σώματος-ψυχής,¹³ ακριβέστερα της εξάρτησης των ψυχικών από σωματικές καταστάσεις και δραστηριότητες. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονται και οι συνεχείς κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα συγκριτικές μελέτες ανθρώπου και ζώων όσον αφορά τις διανοητικές και συναισθηματικές ικανότητες στη σχέση τους με το σώμα, ανεξάρτητα από αναφορές σε μια άυλη ή αθάνατη ψυχή.¹⁴ Ταυτόχρονα η φυσική ιστορία του ανθρώπου διακρινόταν, αν και υπήρχαν εκλεκτικές συγγένειες, από τη φυσική ιστορία της ανθρωπότητας, δηλαδή τις θεωρίες που μελετούσαν τις ανθρώπινες φυλές και την καταγωγή τους καθώς και τις σχέσεις έμφυτου-επίκτητου στο ανθρώπινο είδος.¹⁵ Η μεγάλη διαμάχη στο εσωτερικό της φυσικής ιστορίας της ανθρωπότητας αφορούσε την κοινή ή διαφορετική καταγωγή των ανθρώπινων φυλών, μονογένεσης (*monogenesis*)¹⁶

11 Για έναν ευρύτερο απολογισμό της εν λόγω συζήτησης και ένταξή της στα συμφραζόμενα της σκωτικής πολιτικής ιστορίας, βλ. Kidd 2008, 134-72.

12 Ο Jean Starobinski σε ένα διάσημο άρθρο για την έννοια και τον όρο ‘πολιτισμός’ ανέλυσε την πορεία αυτής της ιδέας μέχρι τον 20ό αιώνα (Starobinski 1989, ειδικά 38-41).

13 La Mettrie 1745, 1747.

14 Μια κλασική αναφορά είναι η συγκριτική μελέτη του Gregory 1767 (1765).

15 Μια σύντομη και ουσιαστική σύνοψη της εν λόγω συζήτησης βρίσκεται στο άρθρο της Thomson 1986.

16 Βλ. το κλασικό κείμενο του Blumenbach *De generis humani varietate nativa*

και πολυγένεσης (polygenesis) αντίστοιχα,¹⁷ ως προς την εξήγηση των διαφορών μεταξύ των φυλών. Η παράδοση της μονογένεσης απέδιδε στις εξωτερικές, φυσικές αλλά και κοινωνικές συνθήκες, τη διαφοροποίηση των ανθρωπίνων φυλών ενώ η θεωρία της πολυγένεσης την απέδιδε στην καταγωγική τους διαφορά, καταγεγραμμένη στο χρώμα του δέρματος, τη δομή του κρανίου και άλλα συναφή χαρακτηριστικά, ειδικά όσον αφορά τους αφρικανούς μαύρους που τοποθετούνται στη χαμηλότερη κλίμακα της αλυσίδας των ανθρωπίνων φυλών.

Σε αυτό το πλαίσιο εγγράφεται το εγχείρημα των Σκώτων να περιγράψουν αλλά και να αποδώσουν την κανονιστική υφή της μετάβασης από την ‘τραχύτητα στην εκλέπτυνση’ (from rudeness to refinement),¹⁸ από τις ‘τραχείς στις καλλιεργημένες εποχές’ (in rude and cultivated ages).¹⁹ Θεωρώ πως εκτίθεται με εξαιρετικά σαφή τρόπο στη σύννοψη του έργου του Adam Smith από το μαθητή και επίγονο Dugald Stewart η οποία αναγνώστηκε στη βασιλική ακαδημία της Σκωτίας μετά τον θάνατο του Σμιθ.²⁰ Σε αυτό το κείμενο ο Stewart διακρίνει την υποθετική ιστορία από τα άλλα είδη της ιστορίας της περιόδου, κυρίως όσα έχουν καθαρά εμπειρική ή αρχαιακή βάση. Καταρχάς προσδιορίζει το αντικείμενό της, καθώς η αναφορά σε αυτήν εκκινεί από την παρουσίαση του έργου του Σμιθ σχετικά με την καταγωγή των γλωσσών.²¹ Η γλώσσα αλλά και οι τέχνες, οι επιστήμες, η διακυβέρνηση (government), ο νους (mind) αλλά και οι ‘γνώμες, ήθη και θεσμοί’ (our opinion, manners and institutions) αποτελούν το υλικό της φυσικής, υποθετικής ιστορίας, κατά τον Stewart. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ιστορικός Mark Salber Phillips η υποθετική ιστορία είναι ιστορία των ηθών και του νου, που απορρίπτει την παραδοσιακή ρητορική αποστολή της πολιτι-

(1775) που επηρέασε ιδιαίτερα τη σκέψη του 19ου αιώνα.

17 Η βασική πηγή της διάκρισης βρίσκεται στην εξαιρετικά δημοφιλή κατά την περίοδο *Φυσική ιστορία* του Γάλλου φυσιοδίφη Buffon 1749-67 (βλ. την κλασική μελέτη Ehrard 1963).

18 Stuart 2012 (1792).

19 Dunbar 1781.

20 Stewart 1793 στο Smith, A. 1980 (1795), 292-96.

21 Βλ. σχετικά Berry 1997.

κής ιστορίας για να επικεντρωθεί στην αναγόρευση της ιστορίας σε ηθική επιστήμη που έχει ως κύριο στόχο τη μελέτη των θεμελιωδών αρχών της ανθρώπινης φύσης, μια ‘φιλοσοφική ψυχολογία του ανθρώπινου νου’ και μια ‘συγκριτική μελέτη των ηθών και εθίμων’.²² Η υποθετική ιστορία αναδεικνύει λοιπόν τη σημασία της καθημερινής και της εσωτερικής εμπειρίας, της ψυχολογίας των δρώντων υποκειμένων όπου έχουν τις ρίζες τους τα ήθη (manners).

Το βασικό χαρακτηριστικό της νεότευκτης έννοιας της προόδου,²³ έννοιας-κλειδί για την ηθική και πολιτική φιλοσοφία του 18ου αιώνα, είναι ο σταδιακός χαρακτήρας. Ο πολιτισμός, επίσης έννοια-κλειδί της περιόδου όπως είδαμε ήδη, εννοείται ως ταυτόχρονα υλικός και πνευματικός. Πρώτο διακριτικό γνώρισμα της φυσικής ιστορίας: η προοδευτική και σταδιακή ανάπτυξη μιας κουλτούρας δεν είναι δυνατόν να εκβιαστεί όσον αφορά την ταχύτητα προόδου της. Κατ’ αυτόν τον τρόπο περιγράφεται η πρόοδος που παρατηρείται από τις απαρχές, κατά τη βιολογική αναλογία της γέννησης, ωρίμανσης και παρακμής, μέχρι την ακμή μιας ανθρώπινης ικανότητας, ενός θεσμού ή μιας συλλογικής πραγματικότητας.²⁴ Οι φόβοι περί οπισθοδρομικότητας της Σκωτίας καθίστανται πλέον αντικείμενο επιστημονικής μελέτης η οποία καθοδηγεί τις όποιες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες εκσυγχρονισμού προς την κατεύθυνση του σεβασμού της σκωτικής ιδιαιτερότητας και την ανάγκη σταδιακής και όχι απότομης βελτίωσης. Ταυτόχρονα η τοπική ιστορία ενσωματώνεται σε ευρύτερες διηγήσεις της ιστορίας της ανθρωπότητας. Η κριτική στις θεολογικές ιστορίες είναι προφανής αλλά κάθε είδους ιστορία που επικεντρώνεται στο εξαιρετικό, το αξιοθαύμαστο, το μοναδικό ή το υπερφυσικό απορρίπτεται. Δεύτερο διακριτικό γνώρισμα της υποθετικής ιστορίας είναι ότι η σύνδεση και ένταξη των γεγονότων σε μία ολοκληρωμένη διήγηση τα υπερβαίνει προς την κατεύθυνση της βάσιμης υπόθεσης. Με άλλα λόγια, όταν οι αναφορές των ιεραπόστολων ή των ταξιδιωτών απουσιάζουν ή όταν είναι παράδοξες ή αναξιόπιστες, οφείλει κανείς να

22 Phillips 2000, 171-73.

23 Binoche 2007, 257-82 και κυρίως 260-67.

24 Hopfl 1978, 20.

ανασυστήσει την τάξη των γεγονότων και να καλύψει τα κενά στις διηγήσεις με βάση τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης και την αλληλεπίδραση με το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον. Συνεπώς το εύλογο και το βάσιμο αντικαθιστούν το εξαιρετικό και αξιοθαύμαστο, η αιτιακή αλυσίδα των γεγονότων οφείλει ανά πάσα στιγμή να μπορεί να ανασυσταθεί όπως θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια.

Ο Stewart γίνεται έτσι ο πρώτος που χρησιμοποιεί τον όρο υποθετική ιστορία και έχει πλήρη συνείδηση της καινοτομίας του: «Σε αυτό το είδος φιλοσοφικής έρευνας το οποίο δεν έχει κατάλληλο όνομα στη γλώσσα μας, θα αποπειραθώ να δώσω τον τίτλο της *Θεωρητικής* (Theoretical) ή *Υποθετικής* (Conjectural) ιστορίας. Έκφραση που συμπίπτει σχεδόν πλήρως στο νόημά της με αυτό της *Φυσικής Ιστορίας* όπως χρησιμοποιείται από τον κ. Hume και που ορισμένοι Γάλλοι συγγραφείς αποκάλεσαν *λελογισμένη ιστορία* (Histoire Raisonnée)». ²⁵ Το σημείο-κλειδί στην αναφορά του Stewart στην υποθετική ιστορία είναι η καταληκτική παράγραφος όπου τονίζεται η διαφορά ανάμεσα στην πρόοδο που καταγράφεται σε μια ιστορική στιγμή και που δύναται να είναι προϊόν απόλυτης ιδιομορφίας –το μοναδικό ως εξαίρεση, ως ιστορική ‘τερατολογία’ κατά κάποιον τρόπο– και την κανονική πρόοδο που θα *όφειλαν* να διαγράψουν οι θεσμοί και τα ήθη μιας κοινωνίας με βάση το στάδιο πολιτισμικής προόδου που βρίσκονται. Η *κανονικότητα* παράγει έτσι *κανονιστικότητας*, στον απόηχο μιας ντεϊστικής θείας πρόνοιας που μεριμνά για τη βελτίωση του ανθρώπινου είδους: «Στις περισσότερες περιπτώσεις είναι σημαντικότερο να επιβεβαιώσει κανείς τη στοιχειώδη και απλούστερη πρόοδο παρά την πρόοδο που ταιριάζει περισσότερο στα γεγονότα. Αν και ηχεί παράδοξα, είναι βέβαια αληθές ότι η πραγματική πρόοδος δεν είναι πάντοτε η πιο φυσική. Μπορεί ενίοτε να έχει διαμορφωθεί από ιδιαίτερα ατυχήματα τα οποία ίσως δεν ξανασυμβούν, και που δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι αποτελούν μέρος μιας γενικότερης πρόνοιας της φύσης για τη βελτίωση του ανθρώπινου γένους». ²⁶

25 Stewart, D., στο Smith. A. 1980 (1795) 293.

26 Αυτόθι.

Μια χαρακτηριστική αν και παραγνωρισμένη περίπτωση διάσημης υποθετικής ιστορίας αποτελεί το τρίτο βιβλίο του *Πλούτου των Εθνών* του Adam Smith (1776) που περιγράφει τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στις σύγχρονες ευρωπαϊκές κοινωνικές δομές, κυρίως στις μεγάλες εμπορικές αυτοκρατορίες της περιόδου όπως τη Βρετανία και τη Γαλλία και δευτερευόντως στα μικρότερα ρεπουμπλικανικά καθεστώτα της εποχής. Πρόκειται για μια σημαντική στιγμή στη συζήτηση γύρω από την υποθετική ιστορία καθώς αποτέλεσε έρεισμα για θεωρητικές διαμάχες που διήρκεσαν από τη δεκαετία του 1960 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '90. Μήλον της έριδος ήταν τα περίφημα τέσσερα στάδια οικονομικο-κοινωνικής ανάπτυξης –κυνήγι και συλλογή καρπών, κτηνοτροφία, γεωργία, εμπόριο– που με παραλλαγές βρίσκονται σε όλα σχεδόν τα κείμενα με στοιχεία υποθετικής ή φυσικής ιστορίας της περιόδου.²⁷ Ο εκ των εκδοτών των *Παραδόσεων νομολογίας* του Adam Smith (1762-63, 1766), και σημαντικός μαρξιστής καθηγητής κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας Ronald Meek²⁸ ουσιαστικά εγκαινίασε, βασιζόμενος όμως και σε αναφορές του ίδιου του Marx στους A. Smith και A. Ferguson, μια παράδοση που θεωρεί τη θεωρία των τεσσάρων σταδίων οικονομικο-κοινωνικής προόδου ως τον πρόδρομο των μαρξιστικών τρόπων παραγωγής και παραγωγικών σχέσεων. Στην οπτική αυτή ο οικονομικός παράγοντας των τεσσάρων σταδίων είναι, σε τελική ανάλυση, ο καθοριστικός τόσο για την κατανόηση ενός πολιτισμικού σταδίου όσο και για τη στοίχιση ως προς αυτόν όλων των άλλων παραγόντων του πνευματικού πολιτισμού που λαμβάνουν έτσι δευτερεύουσα σημασία στον προσδιορισμό της προόδου μιας κοινωνίας. Αποκορύφωμα αυτής της παράδοσης αποτελεί φυσικά ο Adam Smith και το έργο του. Η συγκεκριμένη ερμηνεία έγινε αντικείμενο πολλαπλής κριτικής από ιστορικούς της φιλοσοφίας,²⁹ πολιτικής θεωρίας,³⁰ κοινωνικούς ιστορικούς καθώς και ιστορικούς των ιδεών³¹ με την ευρύτερη έννοια. Κοινή συνιστα-

27 Βλ. Berry 1997, 93-99.

28 Βλ. Meek 1967, 34-50· 1977, 18-31.

29 Haakonssen 1981.

30 Winch 1978.

31 Hopfl 1978. Emerson 1984. Για μια πιο ισορροπημένη στάση ανάμεσα στην υλι-

μένη της κριτικής, η ιδέα ότι δεν υπάρχει στην υποθετική ιστορία, ούτε φυσικά στην περίπτωση του Σμιθ, καθοριστικός παράγοντας, σε τελική ανάλυση, πολλώ δε μάλλον οικονομικός ντετερμινισμός ή ανιχνεύσιμα στοιχεία ιστορικού υλισμού *avant la lettre*. Πολλές από τις παραπάνω κριτικές στην υλιστική ερμηνεία της υποθετικής ιστορίας τονίζουν μάλιστα την έμφαση στον πολιτικό παράγοντα που υπάρχει ειδικά στους David Hume και Adam Smith.³² Στο πνεύμα του Montesquieu, όλοι οι παράγοντες στο εσωτερικό ενός σταδίου αλληλεπιδρούν μεταξύ τους εντός ενός σχήματος σύνθετων επιπέδων αιτιότητας που παραλλάσσουν κατά περίπτωση. Οικονομικοί και μη οικονομικοί παράγοντες, υλικός και πνευματικός πολιτισμός συνθέτουν ένα όλο.

Το τρίτο βιβλίο του *Πλούτου των Εθνών* έχει αποτελέσει σημείο διένεξης μεταξύ μαρξιστών ιστορικών αλλά και γενικότερα μεταξύ οικονομικών ιστορικών όλων των αποχρώσεων γύρω από τη φύση και σημασία της μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό. Δεδομένου ότι ο όρος καπιταλισμός δεν υπάρχει τον 18ο αιώνα, η συζήτηση εντός ιστορικών συμφραζομένων αφορά τη μετάβαση από τη φεουδαρχία, εννοούμενη άλλοτε ως τρόπο παραγωγής κι άλλοτε ως οικονομικο-κοινωνική δομή και πολιτική οργάνωση –ενίοτε και συγκεχυμένα ως προς τη σημασία του κάθε παράγοντα και τη σχέση του με τους άλλους– στο περίφημο τέταρτο, εμπορικό (commercial) στάδιο. Το τρίτο βιβλίο επιγράφεται ‘Περί της φυσικής προόδου της αφθονίας’. Ο Adam Smith διακρίνει ήδη στο δεύτερο βιβλίο του *Πλούτου των Εθνών* την ιδανική πορεία στην μεγιστοποίηση συσσώρευσης του κεφαλαίου –αναγκαία προϋπόθεση του προηγμένου καταμερισμού εργασίας και της μεγιστοποίησης της παραγωγικής εργασίας– και ιεραρχεί τους διαφορετικούς τομείς της αγοράς ανάλογα με τον ρόλο που διαδραματίζουν και τον τρόπο που οφείλουν να αξιολογούνται ώστε να υπάρχει ‘πρόοδος της αφθονίας’, να δημιουργείται δηλαδή πλούτος και οικονομία σε στέρεες βάσεις: με φθίνουσα σειρά, εκκινεί από την αγροτική παραγωγή, συνεχίζει με τη μεταποίηση και το εσωτερικό εμπόριο και

στική και ‘ολιστική’ ερμηνεία των τεσσάρων σταδίων, βλ. Salter 1992, 234-35.
32 Winch 1978. Emerson 1984, 86-90.

καταλήγει στο διεθνές εμπόριο. Το διεθνές εμπόριο αποτελεί για τον Σμιθ εξαιρετικά ασταθή βάση οικονομικής ανάπτυξης καθώς εμπεριέχει κινδύνους ενώ οι συμμετέχοντες σε αυτό δεν έχουν αναγκαστικά ερείσματα σε μία και μόνο χώρα. Αυτή θα ήταν η κανονική σειρά σύμφωνα με την οποία μια οικονομία αναπτύσσεται δίνοντας ανάλογη έμφαση στον κάθε τομέα.³³ Στις απαρχές μιας κοινωνίας, ξεκινάμε από τον πιο σημαντικό παράγοντα που είναι η γεωργική παραγωγή και οικονομία. Καθώς όμως ο Σμιθ εξετάζει στο τρίτο βιβλίο του *Πλούτου των Εθνών* τη σχέση πόλεων και υπαίθρου στην Ευρώπη μετά την πτώση της Ρώμης, διαπιστώνει ότι η μετάβαση από τη φεουδαρχία στην εμπορική κοινωνία των ημερών του ακολούθησε ακριβώς αντίστροφη, 'αφύσικη και οπισθοδρομική τάξη'.³⁴ Με άλλα λόγια, η εγκατάλειψη της υπαίθρου εξαιτίας της φεουδαρχικής οργάνωσης της κοινωνίας με την τεράστια συσσώρευση γαιών στον πρωτότοκο, τη δουλοπαροικία, τους συνεχείς πολέμους και την ανασφάλεια στην επικοινωνία μεταξύ περιοχών του ίδιου κράτους ή της Ευρώπης οδήγησαν το εμπόριο και τη γεωργία σε μαρασμό. Μόνον οι κάτοικοι των πόλεων, που συγκυριακά είχαν αποκτήσει ορισμένα προνόμια ανεξαρτησίας των εμπορικών συντεχνιών χάρη στην προσπάθεια της μοναρχίας να υπονομεύσει τους ισχυρούς φεουδάρχες, είχαν τη δυνατότητα αλλά και τη μόνη διέξοδο πλουτισμού στην εισαγωγή ειδών πολυτελείας μέσω του εξωτερικού εμπορίου. Ήταν όμως το ανασφαλές εκ φύσεως διεθνές εμπόριο που ανέτρεψε την ίδια τη φεουδαρχία καθώς οι φεουδαρχικοί άρχοντες αυτο-υπονόμειναν τις βάσεις εξουσίας τους. Η διατήρηση μιας μάζας άεργων αλλά πιστών υποτελών έδινε τη δυνατότητα στους βαρώνους του μεσαίωνα να έχουν διαθέσιμο έναν δυνάμει στρατό. Τα είδη πολυτελείας που άρχισαν να εισάγονται από τους αστούς εμπόρους αποτέλεσαν δέλεαρ καθώς συνδέθηκαν με νέες μορφές κοινωνικού κύρους και καταξίωσης. Οι βαρώνοι έστρεψαν τα κεφάλαιά τους στην αγορά ειδών πολυτελείας και οι κολλήγοι απέκτησαν δικαιώματα ημι-ελεύθερων καλλιεργητών με αντάλλαγμα μεγαλύτερες γεωργικές αποδόσεις. Η ιστορική αιτιότητα της έλευσης της

33 Βλ. Harpham 1984, 176-77.

34 Smith, A. 1981 (1776), 380.

ελευθερίας 'με τη σύγχρονη έννοια' σε μεγάλα υποτελή τμήματα του πληθυσμού της Ευρώπης μέσω της αγοράς, όπως εκτίθεται από τον Σμιθ, είναι προφανώς συζητήσιμη. Εντούτοις καθιστά σαφή τη διαφορά ανάμεσα στο 'φυσικό σύστημα ελευθερίας' κατά τη διάσημη φράση του Σμιθ που είναι και η μόνη που πλησιάζει στην έννοια του φιλελευθερισμού στο έργο του –ο ίδιος ο όρος απουσιάζει– και στην πραγματική ιστορία, ανάμεσα στη φυσική, 'υποθετική' πρόοδο της αφθονίας και την ιστορικά διαπιστωμένη 'αφύσικη' οπισθοδρόμηση.

Υπογραμμίζεται έτσι η βασική διαφορά ανάμεσα στην κανονικότητα που παράγει κανονιστικότητα και την ιστορική τυχαιότητα. Με αυτό τον τρόπο μπορεί κανείς να αντιληφθεί το βασικό διακυβερόμενο στο πλαίσιο της υποθετικής ιστορίας όπως αναδεικνύεται σε όλους σχεδόν τους εκπροσώπους του είδους πέραν του Σμιθ: η καταγραφή των ιστορικών συμβάντων και η ταξινόμησή τους με βάση τις αιτίες που τα παρήγαγαν και στη συνέχεια η οργάνωση των αιτιωδών αλυσίδων με βάση τις σύνθετες σχέσεις τους. Από τη σκοπιά της εγκαθίδρυσης μιας αιτιώδους τάξης των ιστορικών φαινομένων, η υποθετική ιστορία συγκλίνει προς τη φυσική ιστορία³⁵ των αιτιών των φυσικών φαινομένων: ζωικών ειδών, πετρωμάτων, φυτών ή ουρανίων φαινομένων που δεν 'εξαρτώνται από την ανθρώπινη βούληση'.³⁶ Η εμμονή στο κλίμα ως σημαντική επίδραση στα ανθρώπινα φαινόμενα, που αποδίδεται στον Montesquieu και έχει γενικότερη ισχύ κατά την περίοδο, υπογραμμίζει τις φυσικές αιτίες ανθρωπίνων φαινομένων αλλά σταδιακά υπερβαίνει αυτό το πλαίσιο και οδηγείται στη 'φυσικοποίηση' ακόμη και διαφορετικής τάξης αιτιωδών συναφειών στο επίπεδο της φυσιολογίας, της ψυχικής, κοινωνικής και πολιτικής τάξης φαινομένων.

Η σημασία της αναζήτησης των αιτιών λαμβάνει το πλήρες νόημα της αν συσχετισθεί με το αίτημα για συστηματικότητα που υπάρχει στο Σκωτικό διαφωτισμό.³⁷ Η αναγωγή των αιτιών των φαινομένων

35 Βλ. μια γενικότερη σύνοψη στο Wood 1989.

36 Hobbes 1968 (1651), I.9, 148.

37 Για μια αντίστοιχη ανάλυση της σημασίας της εμπειρίας, της αιτιότητας και της συστηματικότητας ως καθοριστικών παραγόντων για την κατανόηση της υποθετικής ιστορίας, βλ. Skinner 1967, 34-37.

σε έναν ελάχιστο αριθμό θεμελιωδών αιτιών που εξηγούν τον μέγιστο δυνατό αριθμό φαινομένων είναι κοινός τόπος της νευτώνειας μεθοδολογίας³⁸ και η μεταφορά της σε άλλα επιστημονικά πεδία, στο πεδίο της ‘επιστήμης της ανθρώπινης φύσης’, αποτελεί χαρακτηριστικό αίτημα των θιασωτών της υποθετικής ιστορίας. Τούτο δεν αποκλείει μόνον τις υπερφυσικές εξηγήσεις θεολογικού ή γενικότερα μεταφυσικού τύπου αλλά και κάθε μορφή επίκλησης μοναδικότητας ή εξαίρεσης από ένα αιτιώδες πλαίσιο που αποτελεί το κάθε οικονομικό-κοινωνικό και πολιτισμικό στάδιο. Η επίκληση της ιδιοφυίας, η δεισιδαίμονα αναφορά του φανατικού ζηλωτή μιας αίρεσης σε κάτι ανεξήγητα θαυμαστό και η φυσιογνωμία του μυθικού νομοθέτη³⁹ συνδέονται μεταξύ τους και απορρίπτονται ως μη επιστημονικές εξηγήσεις διανοητικών, ηθικών-κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων αντίστοιχα που υπονομεύουν τη δυνατότητα κάθε είδους ορθολογικής σκέψης και κατανόησης του θεσμικού πλαισίου μιας εποχής και μιας κοινωνίας. Πρόκειται στην πραγματικότητα για υπονόμηση της ίδιας της ελάχιστης ψυχικής ηρεμίας, προϋπόθεση οποιασδήποτε κοινωνικής και ηθικής τάξης, καθώς η επιπόνηση και οργάνωση επιστημονικών συστημάτων σε όλα τα πεδία γίνεται αντιληπτή ως εγχείρημα της φαντασίας να βάλει σε τάξη τον εξωτερικό κόσμο και το χάος που ενίοτε αποκαλύπτει ώστε να αποκαταστήσει την ηρεμία και αυτοκυριαρχία της.⁴⁰ Στο αίτημα για σταδιακή αλλαγή όλων των συνιστωσών μιας κοινωνίας και την απόρριψη της τομής και της βίαιης μετάβασης, γεγονός που αντιπαρέθετε την υποθετική ιστορία στο σύνολο των θεωριών κοινωνικού συμβολαίου της κλασικής εποχής,⁴¹ έρχεται να προστεθεί το αίτημα του σεβασμού της συγχρονίας στο εσωτερικό μιας κοινωνίας και μιας εποχής: τα εμπορικά ήθη είναι ασύμβατα με τη φεουδαρχική διακυβέρνηση και η αγροτική οικονομία με τον σεβασμό στο γεροντότερο και τον πιο ρωμαλέο ως μορφή πολιτικής εξουσίας που

38 Για την νευτώνεια μεθοδολογία, βλ. Smith, G.E. 2002· ειδικά για τη σχέση Smith–Newton, βλ. Montes 2008.

39 Phillips 2000, 176.

40 Smith, A. 1980 (1795), 44-45.

41 Binoche 2001, 187.

συναντάμε σε κυνηγούς και τροφοσυλλέκτες. Αυτή η σύνθετη αιτιώδης συνάφεια θεσμών σε κάθε κοινωνία και εποχή δίνει τη δυνατότητα υπέρβασης αυθαίρετων και εν πολλοίς ανορθολογικών εξηγήσεων του ιστορικού παρελθόντος καθώς και αντίστοιχες προβολές στο ιστορικό μέλλον, δίνοντας έμφαση στις συλλογικές πραγματικότητες και συμπεριφορές όπως αυτές καταγράφονται σε ήθη, έθιμα και θεσμούς.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Σε αυτή τη συνοπτική παρουσίαση έδωσα έμφαση ταυτόχρονα στην ιστορία των ιδεών και πρακτικών από τη μία πλευρά και στην ιστορία της φιλοσοφίας από την άλλη⁴² ώστε να κατανοηθεί το πολύπλευρο φαινόμενο της υποθετικής ή φυσικής ιστορίας του πολιτισμού. Η 'ολιστική' αντιμετώπιση ενός πολιτισμικού σταδίου τόσο στις υλικές-τεχνολογικές όσο και στις πνευματικές του διαστάσεις δεν αποκλείει φυσικά το ιδιόμορφο και το εξαιρετικό. Αντίθετα, ισχυρίζεται ότι ο μοναδικός τρόπος κατανόησής του είναι η ένταξη και αντίστιξή του ως προς το πλαίσιο αιτιώδους τάξης που δημιουργεί η υποθετική ή φυσική ιστορική διήγηση. Είναι προφανές πως πρόκειται ταυτόχρονα για ένα από τα πρώτα εγχειρήματα συστηματικής θεώρησης της έννοιας της προόδου. Πλην όμως η εξέταση των θέσεων μερικών από τους διασημότερους φιλοσόφους που έγραψαν κείμενα υποθετικής ιστορίας εμφανίζει έναν παράλληλο σκεπτικισμό όσον αφορά το μονοσήμαντο, ευθύγραμμο και μη αναστρέψιμο χαρακτήρα της ιστορικής προόδου όπως τη γνωρίζουμε κατά τον 19ο αιώνα. Δεν υπάρχει λόγος να σταθεί κανείς αποκλειστικά στην περίπτωση του Hume του οποίου ο σκεπτικισμός βρίσκει αναπάντεχη εφαρμογή όταν στη *Φυσική ιστορία της θρησκείας* υπογραμμίζει την απουσία προόδου στην περίπτωση της θρησκείας⁴³ καθώς τίποτα δεν αποκλείει την ύπαρξη δεισιδαιμονίας και προλήψεων ακόμη και εν μέσω των πιο πολιτισμένων στιγμών της ανθρωπότητας. Ο Adam Smith δεν κατάφερε να ολοκληρώσει το ήδη διακη-

42 Βλ. Haakonssen 2006, 3-5.

43 Malherbe 1995, 268.

ρυγμένο πλάνο του για τη συγγραφή φυσικής ιστορίας του νόμου και της διακυβέρνησης στην Ευρώπη καθώς και της φιλοσοφίας, ποίησης και ρητορικής.⁴⁴ Σε διάφορα όμως σημεία του υπάρχοντος έργου του διαφαίνεται ο σκεπτικισμός του σχετικά με την πρόοδο του δυτικού πολιτισμού τόσο σε σχέση με άλλους πολιτισμούς όσο και σε σχέση με τον εαυτό του. Οι δύο διάσημοι φιλόσοφοι του Σκωτικού διαφωτισμού θα μπορούσαν να θεωρηθούν ταυτόχρονα ως υπέρμαχοι της προόδου αλλά και κριτικοί των πιο σκοτεινών της πλευρών⁴⁵ καθώς, κυρίως ο Σμιθ, δείχνουν μια ιδιαίτερη ευαισθησία στην ετερότητα άλλων, μη ευρωπαϊκών πολιτισμών.

Σπυρίδων Τέγος
Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών
Πανεπιστήμιο Κρήτης
Ρέθυμνο 741 00
tegos@uoc.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- Berry, Chr. J. 1997. *The Social Theory of the Scottish Enlightenment*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- _____, 2007. Hume's Universalism: The Science of Man and the Anthropological Point of View. *British Journal for the History of Philosophy* 15(3): 535-550.
- Binoche, B. 2001. William Godwin ou la véritable euthanasie des lois et des mœurs. *Le Cahiers Philosophiques de Strasbourg* 11: 185-202.
- _____, 2007. *La raison sans l'histoire*. Paris: PUF.
- Buffon, Leclerc, Comte de 1749-1767. *Histoire Naturelle, générale et particulière, avec la description du Cabinet du Roi*, XV tomes. Paris: De l'Imprimerie royale.

⁴⁴ Smith, A. 1977 (1785), 287.

⁴⁵ Harkin 2005.

- De Waal, F. 2009. *The Age of Empathy. Nature's Lessons for a Kinder Society*. New York: Harmony Books.
- Dunbar, J. 1781. *Essays on the History of Mankind in Rude and Cultivated Ages*. London: W. Strahan / Edinburgh: J. Balfour.
- Ehrard, J. 1963. *L'idée de nature en France dans la première moitié du XVI-^e siècle*. Genève: Droz.
- Emerson, R.L. 1984. Conjectural History and Scottish Philosophers. *Historical Papers: Communications Historiques* 19(1): 63-90.
- Ferguson, Adam 1995 (1767). *An Essay on the History of Civil Society*, έκδ. Fania Oz-Salzman. (Cambridge Texts in the History of Political Thought). Cambridge: Cambridge University Press.
- Forbes, D. 1967. Adam Ferguson and the Idea of Community: a commemoration. D. Young κ.ά. (επιμ.), *Edinburgh in the Age of Reason*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 40-47.
- Gregory, J. (4th ed.) 1767. *Comparative View of the State and Faculties of Man with Those of the Animal World*. London: J. Dodsley.
- Haakonssen, K. 1981. *The Science of the Legislator. The Natural Jurisprudence of David Hume and Adam Smith*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____, 2006. The History of Eighteenth Century Philosophy: History or Philosophy? K. Haakonssen (επιμ.), *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 3-25.
- Harkin, M. 2005. Adam Smith's Missing History. Primitives, Progress and the Problems of Genre. *English Literary History* 72(2): 429-451.
- Harpham, J.E. 1984. Liberalism, Civic Humanism and the Case of Adam Smith. *American Journal of Political Science Review* 78(3): 764-774.
- Hobbes, Thomas 1968 (1651). *Leviathan or The Matter, Forme and Power of a Common-Wealth Ecclesiastical and Civil*, έκδ. C. B. Macpherson. Harmondsworth: Penguin.
- Hopfl, H.M. 1978. From the savage to the Scotsman: Conjectural History in the Scottish Enlightenment. *The Journal of British Studies* 17(2): 19-40.
- Kidd, C. 2008. *Union and Unionism. Political Thought in Scotland, 1500-2000*. Cambridge: Cambridge University Press.
- La Mettrie, Julien Offray de 1745. *L'histoire naturelle de l'âme*. À la Haye: Jean Neaulme.
- _____, 1748. *L'homme machine*. À Leyde: Elie Luzac, Fils.

- Lévi-Strauss, Cl. 1983. *Le regard éloigné*. Paris: Plon.
- Malherbe, M. 1995. Hume's Natural History of Religion. *Hume Studies* 21(2): 255-274.
- Meek, R.L. 1967. The Scottish Contribution to Marxist Sociology. *Economics and Ideology and Other Essays*. London: Chapman and Hall.
- _____, 1977. Smith, Turgot and the Four Stages Theory. *Smith, Marx and After. Ten Essays in the Development of Economic Thought*. London: Chapman and Hall / New York : Wiley.
- Montes, L. 2008. Newton's real influence on Adam Smith and its context. *Cambridge Journal of Economics* 32(4): 555-576.
- Phillips, Salber, M. 2000. *Society and Sentiment. Genres of Historical Writing in Britain 1740-1820*. Princeton: Princeton University Press.
- Salter, J. 1992. Adam Smith on Feudalism, Commerce and Slavery. *History of Political Thought* 13(2): 219-241.
- Sher, R. 1985. *Church and University in the Scottish Enlightenment. The Moderate Literati of Edinburgh*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Skinner, A. 1967. Natural History in the Age of Adam Smith. *Political Studies* 15(1): 32-48.
- Smith, Adam 1977 (1785). *The Correspondence of Adam Smith*, έκδ. Ernest Campbell Mossner και Ian Simpson Ross. Oxford: Clarendon Press.
- _____, 1980 (1795). *Essays on Philosophical Subjects*, έκδ. J.C. Bryce και W.P.D. Wightman. Indianapolis: Liberty Fund.
- _____, 1981 (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, έκδ. R.H. Campbell, A.S. Skinner και W.B. Todd. Indianapolis: Liberty Fund.
- _____, 1982 (1759). *The Theory of Moral Sentiments*, έκδ. D.D. Raphael και A.L. Macfie. Indianapolis: Liberty Fund.
- _____, 1985. *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*, έκδ. J.C. Bryce. Indianapolis: Liberty Fund.
- Smith G.E. 2002. The Methodology of the *Principia*. I. B. Cohen και G. E. Smith (επιμ.), *The Cambridge Companion to Isaac Newton*. Cambridge: Cambridge University Press, 138-173.
- Starobinski, J. 1989. *Le remède dans le mal. Critique et légitimation de l'artifice à l'âge des Lumières*. Paris: Presses Universitaires de France.

- Stuart, Gilbert 2012 (1792). *A View of Society in Europe in its Progress from Rudeness to Refinement or Inquiries Concerning the History of Law, Government and Manners*. Ulan Press.
- Thomson, Ann 1986. From *Histoire naturelle de l'homme* to the Natural History of Mankind. *British Journal for Eighteenth-Century Studies* 9: 73-80.
- Trevor-Roper, H. 1967. The Scottish Enlightenment. *Studies on Voltaire and Eighteenth-Century* 58: 1635-58.
- Winch, D. 1978. *Adam Smith's Politics. An Essay in Historiographic Revision*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wood, P. 1989. The Natural History of Man in the Scottish Enlightenment. *History of Science* 27: 89-123.

The natural history of civilisation in Scottish Enlightenment

SPIRIDON TEGOS

Abstract

SCOTTISH Conjectural Histories represented an important genre of historical writing in Britain during the 18th century. The expression ‘conjectural history’ was coined by Dugald Stewart. Unlike other uses of conjecture to complete philosophical history, in the Scottish histories conjecture means naturalistic explanation rather than theological speculation. Most importantly, natural is referring to the gradual, ‘by stages’ transition from savagery to civilisation, pace the abrupt transition from the state of nature to the civil society in the social contract narratives of civil society. This typical transition traditionally depicted in the four stages schemes – nations of hunters-gatherers, shepherds, farmers and commercial-minded people – is supposedly followed by all mankind notwithstanding unusual environmental factors that can prevent it from occurring. Conjectural narratives also involve systematical speculation that dismisses the miraculous and the extraordinary in order to set up holistic forms of interdependence between institutions and practices as an explanatory frame in a given society of a period. Therefore the notion of progress is considered less as a triumphal march of the European civilisation and more through fine-grained theoretical tools, especially as it applies to the civilizing process of the internal ‘savage’ of Scottish Highlands.

